

MAKOLDI MIKLÓS

**KURÁTORI GONDOLATOK
A *KIRÁLYOK ÉS SZENTEK* – AZ
ÁRPÁDOK KORA CÍMŰ KIÁLLÍTÁS
KÍSÉRŐKÖTETE KAPCSÁN –
AVAGY A KÁRPÁT-MEDENCE
GEOPOLITIKAI JELENTŐSÉGE AZ
ÁRPÁD-HÁZI FEJEDELMEINK ÉS
KIRÁLYAINK KORÁBAN ÉS AZ AZT
MEGELŐZŐ IDŐSZAKBAN**

A Királyok és Szentek – az Árpádok kora címet viselő kiállítás Magyarország történeti szakrális fővárosában, az Árpád-házi királyaink koronázóvárosában nyílt meg 2022. március 18-án. A kiállításon bemutatott régészeti tárgyak és történelmi dokumentumok Árpád bejövetelétől a Kárpát-medencébe mutatják be történelmünket egészen az Árpád-ház kihalásáig, III. András haláláig, 1301-ig. A kiállítás egy olyan uralkodócsalád történetét és anyagi kultúráját tárja az érdeklődők elé, amely – egy sztyeppei lovasnépként érkezve, majd később államvallássá téve a kereszténységet – nemcsak egy apostoli királyt, hanem a legtöbb, egy családból származó szentet is adta a világnak, valamint rendkívül erős kézzel, négyszáz éven keresztül irányította a Kárpát-medencét, a szerteágazó dinasztikus kapcsolatai révén pedig szinte egész Európára hatással volt.

Kurátori bevezetőmben azt szeretném kiemelni, hogy Árpád magyarjai keletről érkezvén miért pont a Kárpát-medencéig jöttek, miért nem mentek tovább és miért választották hazájuknak ezt a területet, ahol immáron több mint 1100 éve lakik nemzetünk. Szeretném felhívni a figyelmet a Kárpát-medence kivételes stratégiai és geopolitikai jelentőségére, továbbá arra, hogy a magyaroknak miért volt fontos mindig is ez a terület.

Ahhoz, hogy Magyarország, illetve a Kárpát-medence Árpád-kori geopolitikai jelentőségét megértsük, a régmúlt történeti korokba is vissza kell nyúlunk, továbbá tisztáznunk kell magának az Árpád-háznak a történeti jelentőségét, és azt, hogy az Árpád vezér által a Kárpát-medencébe érkező magyarság milyen céllal és honnan érkezhetett a mai Magyarország területére.

A Kárpát-medence földrajzi elhelyezkedésének jelentősége és szerepe az egyes történeti korokban

Kezdjük a történeti háttérrel, azzal, hogy milyen történeti folyamatok vezettek a magyarok bejövételéhez és miért olyan fontos hazánk területe mind az európai, mind a sztyeppei eredetű keleti népek számára!

Ha rátekinünk Eurázsia térképére, akkor jól láthatjuk, hogy Nyugat-Európa jól elkülönül a Kárpát-medencétől keletre eső területektől. Keleten ugyanis egy 7500 km hosszú kelet–nyugat irányú sztyeppesáv helyezkedik el, mely a lovas népek számára mindig egy jól átjárható terület volt, Nyugat-Európa viszont hegyekkel, folyóvölgyekkel tagolt, a sztyeppei lovasnépek számára nehezebben járható és lakható terület. Az utolsó sztyeppe állomás nyugat felé éppen a Kárpát-medence keleti fele, a Dunától keletre eső Nagy-Magyar-Alföld, amelynek területe 52 000 km² és legalacsonyabb és legmagasabb pontja közt a szintkülönbség alig haladja meg a 100 métert.¹

1 Kovács Gergelyné 1983.

Hasonló végpontja a sztyepperégióknak a mai Mongólia és Belső-Mongólia területén elhelyezkedő Góbi sivatag és környezete,² amelyet ott is majdnem minden égtáj felől fában és vadban gazdag hegyek vesznek körül – csakúgy, mint a Kárpát-medencét a Kárpátok és az Alpok. Ezen két végpont között pedig egy lóval kiválóan élhető és járható, a kereskedelemnek kedvező füves sztyepp terület, mely több ezer éven keresztül ad otthont a lovas, majd lovasíjász népek számos államalakulatának.

A sztyeppövezet ezenfelül még egy fontos előnnyel rendelkezik. A két végponttal együtt közel 7500 km-es hosszával számos kapcsolódási pontja van mind a dél felé elhelyezkedő közel-keleti, iráni, indiai, délkelet-ázsiai kultúrákhoz, mind az északra található, a finnugornak nevezett népeknek is otthont adó, fában és vadban gazdag szibériai vagy európai területekhez. És a két legfontosabb sztyepperégió, a két végpont: a keleti a Kínai Birodalommal, a nyugati pedig Európával határos, sőt, a Kárpát-medence Európa kellős közepén található stratégiai helyszín. Megjegyzendő, hogy Pekingtől, a mai Kína fővárosától is csak 90 km-re található a kínai nagy fal, amely a sztyeppői kereskedelmi övezet és Kína határát jelzi.

Emiatt fontos geopolitikailag a mai hazánk területe, hiszen a több ezer kilométeres sztyeppövezetnek ez a nyugati kereskedelmi és kulturális végpontja, ha úgy tetszik a nagykereskedelmet bonyolító árukapcsolási pontja, másrészt pedig a sztyeppözóna nyugati hídfőállása. Az a kulturális és kereskedelmi végpont, mely nemcsak a kereskedelmi áruk, hanem a sztyeppői civilizáció, művészet és kultúra közvetítője is Európa felé.³

2 Yembuu 2021.

3 A sztyeppői civilizáció és a magyarság kapcsolatának jobb megismeréséhez lásd: Csáji 2017.

A sztyeppei népek a Kárpát-medencében a honfoglaló magyarok előtt

Az előbbieken ismertettük tehát a történeti Magyarország területének geopolitikai viszonyait, most pedig tekintsük át röviden, hogy milyen keleti népek éltek itt a történelem folyamán! Ahhoz, hogy ezt a folyamatot megértsük, meglepően korai időkgig, egészen a rézkorig kell visszanyúlnunk, ugyanis az Alföldön ekkor jelenik meg az első biztosan keleti sztyeppei nép, a kurgánok alá temetkező úgynevezett Gödörsíros-, angol nevén Pit-Grave kultúra,⁴ akik a Yamnaja-kultúra területéről⁵ (Fekete-tenger északi partvidékétől a Kaszpi-tenger nyugati partjáig) érkeztek az Al-Duna mentén a Nagy-Magyar-Alföld területére, a középső és késő rézkor ideje alatt (Kr. e. 4000 és 2800 között).

Ez az első bizonyítható keleti jelenlét azért érdekes, mert a Gödörsíros-kultúra az első kurgánépítő „elit” a Kárpát-medencében, és nagy valószínűséggel ők hozzák be hozzánk a lovat mint háziállatot, de ekkor indul virágzásnak a rézművesség mellett az aranyművesség is, és ekkor jelennek meg a Kárpát-medencében az első kocsimodellek is, melyek a négykerekű kocsi használatára utalnak. Tulajdonképpen velük érkezik a Kárpát-medencébe a sztyeppei kultúra, melyre oly jellemző a lovak, a kocsik használata, a réz- és aranyművesség, valamint a vezérsírok fölé a földhalmok, kurgánok építése is. Megjegyzendő, hogy ezen kurgánok máig a Kárpát-medence legmagasabb földhalmjai közé tartoznak, magasságuk néha eléri a 15 métert is, pedig koruk esetenként 6000 éves is lehet.

Gondoljunk csak bele, hogy hány köbméter föld kellett egy ilyen kurgán felépítéséhez és hogy vajon kik építették ezen földhalmokat egy-egy vezér vagy fejedelem sírja fölé! A gödörsírosok ugyanis nagyon kevesen voltak a helyi alaplakossághoz (középső rézkorban Bodrogresztúri-kultúra, késő rézkorban Baden-kultúra) képest. El kell gondolkozzunk azon a lehetőségen, hogy

4 Ecsedy-Bökönyi 1979.

5 Legújabbban lásd: Jarosz-Koledin-Włodarczak 2022.

esetleg a kurgánokat a helyi alaplakosság segítségével építették a keleti lovasok számára, akik olyan innovációkat hoztak a Kárpát-medencébe, melyek örökre megváltoztatták itt az életet. Ezek közül kiemelendő a lótarás bevezetése, a lovaskultúra meghonosítása, a kocsihasználat, továbbá a réz- és aranyművesség bizonyos innovációinak Kárpát-medencébe hozatala.

Bizonyíthatóan ugyanekkor, a középső-késő rézkorban jelenik meg a háziiasított ló, valamint feltételezhetően maga a lovaglás is a Kárpát-medencében,⁶ de érdemes egy szót szólni arról is, hogy már a középső neolitikumban (Kr.e. 5500 környékén) megjelenik egy olyan kerámiaszobor-típus, amely „kentaurokat”, tehát négy lábú, embertestű lényeket ábrázol. Ezen szobortípus olyan jellegzetesen hasonlít a lovasokra, valamint az első korai görög leírásokra, melyek a korai lovasokra (főleg a szkítákra) alkalmazzák a kentaurok jelzőt, hogy önkéntelenül el kell gondolkoznunk annak lehetőségén, hogy a keleti sztyeppéken már Kr. e. 5500 környékén lehettek a lovat háziiasító és a lovon ülni képes emberek, akiket akár istenként is tisztelhettek és híruk a Kárpát-medencéig is eljuthattak.⁷

Itt fontos megjegyeznünk azt is, hogy a korai kentauroszobrok ellenére a lovaglás első bizonyítéka csak Kr. e. 4000 körüli időből származik a dél-uráli Botai-kultúra területéről (amely kultúra a Yamnaja-kultúrából vált ki), ahol a régészek egy minden bizonnyal bőrzabla által megkoptatott lófogat találtak, továbbá az első lósisírok is innen származnak.⁸ A Kárpát-medencében minden bizonnyal már ekkor, a Krisztus előtti IV. évezred elején meghonosodik a lótarás és a lovaglás, ennek ellenére az első bizonyítéknak tekinthető leletek a lovaglás-

6 A Kárpát-medencéből ugyan ekkoriban még nem ismerünk konkrétan lovaglásra utaló bizonyítékot (például zablákat), de az bizonyos a régészeti lelőhelyek állatcsontanyaga alapján, hogy a ló mint háziállat ekkor jelenik meg hazánkban. És mivel keleten a Yamnaja-kultúra keleti ágában (Botai-kultúra) már Kr. e. 4000 körülről ismert zabla által megkoptatott lófogat, ezért minden bizonnyal mondhatjuk, hogy a Kárpát-medencei gödörsírosok is tudtak már lovagolni, hiszen ugyanannak a keleti lótaró kulturális egységnek a részei voltak, mint a Botai-kultúra. Az első lovasokhoz lásd: Anthony 2010.

7 A lovaglás ilyen korai megjelenésére nincs archeozoológiai vagy régészeti bizonyíték, viszont az ekkor megjelenő „kentaurok” szobrok egyértelműen emberfejű, de négy lábú ábrázolások, melyekről önkéntelenül egy lovas jut eszébe az embernek. Természetesen létezik olyan vélemény is, hogy ezek nem lovon, hanem esetleg bikán ülő emberek vagy emberfejű bikák. Kalicz–S. Koós 2000. 45–76.

8 Anthony 2010.

ra – vagyis az első csont oldaltagos bőrzablák – csak a középső bronzkor idejében, Kr. e. 1500 körül terjednek el.⁹ De ez a dátum természetesen nem zárja ki azt, hogy előtte is volt hazánk területén számos olyan nép, aki meg tudta ülni a lovat, csak lószerszámai mind bőrből készültek, amelynek sok régészeti nyoma sajnos nem marad. Továbbá a Kárpát-medencei lovaglásra az is közvetett bizonyíték, hogy a Gödörsíros-kultúra óta az Alföldön élő népek folyamatosan jó kapcsolatot ápoltak a keleti sztyeppei népekkel, ugyanis a Yamnaja-kultúra után, a bronzkorban megjelennek a Yamnaja-utód Strednij Strog, Katakombasíros-, majd a bronzkori Gerendavázás-kultúra kereskedelmi áru- és népelemei is hazánkban – úgyhogy az első csont oldaltagos zablák megjelenéséig is folyamatos a lovas jelenlét az Alföldön, valamint Kelet-Magyarországon.¹⁰

És ez a jelenlét nem szűnik meg később sem, ugyanis a bronzkor második felében a keleti Gerendavázás-kultúra leszármazottjai létrehoznak egy olyan kulturális egységet (Gáva-Noua-Holihrad kultúrkör), melynek szerves tagja az alföldi Gáva-kultúra, melynek kerámiaművessége szinte egy az egyben él tovább a vaskor kezdeté után is, amikor az első valóban lovasíjász harcmódot folytató nép, a preszkíták megérkeznek a Kárpát-medencébe a vaskor kezdetén, a Kr. e. a IX. században.¹¹

A preszkíták igazi fordulópontot jelentenek, ugyanis ők az első olyan lovasnép, amely már vas használati tárgyakkal, vaskardokkal, vasfegyverekkel rendelkezik, és bizonyíthatóan visszacsapó reflexíjakkal támad, valamint szemmel láthatóan nem mérszárolja le az Alföldön élő Gáva-kultúra népét, hiszen annak kerámiaművessége szinte törés nélkül tovább él egészen a szkíta korig.¹² Abban is egyedülállóak a preszkíták, hogy ők az első nép, akik bizonyíthatóan Belső-Ázsiából, a Bajkál-tó, Mongólia környékéről érkeztek nyugatra, tehát ők az első „keleti” nép, akik a rézkor óta tartó keletre vándorlás után visszafordulnak és végiglovagolva a teljes sztyeppezőnát, elfoglalják a Kárpát-medence keleti felét, Belső-Ázsiában kifejlesztett új típusú zablákat, fegyvereket és harcmódot hozva magukkal. És ezt a 7500 km-es távot kevesebb, mint néhány év vagy évtized alatt teszik meg, hiszen

9 Kovács 1977.

10 A keleti réz- és bronzkori lovaskultúrák áttekintéséhez jó alap Anthony 2010, 160–467.

11 Visy 2003.

12 Keneczei 2007, 41–62.

a Tuva környékén a Kr. e. X. században meglévő tárgyak a IX. századra már a Kárpát-medencében is elterjednek.¹³ Tehát ők azok, akiknél először látjuk, hogy ez a gyalogosan felfoghatatlanul hosszú táv egy lovas számára gond nélkül megtehető maximum egy emberöltő alatt – de valószínűbb, hogy akár 2-3 év alatt is.¹⁴

A vaskor kezdete tehát meghozza a Kárpát-medencébe az első, egyértelműen keletről visszatérő népet, a preszkítákat, akiknek egyenesági leszármazottjai azok a szkíták, akik a Kr.e. VII–VI. század alatt rétegzik felül a preszkíta népeket, érik el a magyar Alföldet és válnak a sztyeppe addig még soha nem látott meghatározó uraivá. A szkíták az a nép, akik a Kr. e. V. században a mai ÉK-Kínától a Dunáig uralják fizikailag és kulturálisan is a sztyeppeövet. Igaz, hogy több kulturális egységre oszlik ez a hatalmas birodalom (keletről nyugat felé haladva: észak-kínai szkíták, Pazyrik-kultúra, Tagar-kultúra, Tuva Királyok-völgye, szakák, sazuromaták, kaukázusi szkíták, királyi szkíták és végül a Kárpát-medencei szkíták: a Szentés-Vekerzug-kultúra), de kulturálisan, harcmódban és anyagi kultúrában egy egységet alkot. Aranyban, ezüstben, bronzban, fában és kőben megjelenő művészetét a szkíta állatstílus jellemzi, harcmódot a nyeregben hátrafelé íjazó lovasíjász kultúra, kultúráját pedig az a szabad lovas életforma, mely alapjaiban tér el a korábban „magaskultúráknak” is nevezett görög-római, mezopotámiai, indiai vagy kínai városias rabszolgatartó társadalmaktól. A szkíta sztyeppei civilizáció alapjaiban más – azt a sztyeppei lovas kultúrát jelenti, mely a lovas életforma mobilitására épít, harcban a ló gyorsaságának előnyeit használva válik verhetetlenné, kultúrájában pedig egy szerves műveltséget, jelrendszert használ és nem utolsósorban a néhány fennmaradt írott emlékük a rovásírás családjába tartozik.

A Szkíta Birodalom¹⁵ – nyugodtan nevezhetjük így – tehát az a kulturális egység, az a civilizáció volt, amely 2500 évvel ezelőtt egy egységbe fogta a

13 Fodor–Kulcsár 2009.

14 Parzinger–Menghin–Nagler 2007.

15 A szkítákat régészeti értelemben nem szokás birodalomként kezelni, hanem „szkíta kulturális koiné” vagy a „szkíta népek” a tudományosan elfogadott kifejezés. Viszont az tény, hogy a szkíta népek a Kr. e. V. században uralták Északkelet-Kínától az Alföldig az egész sztyeppest és ugyan területi csoportjaik, de alapvetően egy kulturális, kereskedelmi és hadászati egységet alkottak, így véleményem szerint lehet őket Birodalomnak is hívni, még ha alapjaiban is tér el államszervezeti jellegük a görög, római vagy kínai birodalmaktól.

sztyeppezónát és azon népeket, melyek ott éltek. Nem is csoda, hogy a ma élő sztyeppei népek közül nagyon sokan tekintik legrégebb őseiknek a szkítákat. És ez így van a magyaroknál is, akiket a krónikáink a szkítáktól (illetve a hunoktól) származtatnak. Anonymus is úgy írja krónikájában, hogy a magyarok Szkítiából indulnak, majd a Kárpát-medencébe érkeznek.¹⁶ Látható tehát, hogy a szkítáknak meghatározó szerepe van a sztyeppei népek életében, ez volt a fénykor, akár úgy is nevezhetjük, hogy az aranykor, amelyre minden későbbi nép büszkeséggel tekintett vissza. Nyugodtan mondhatjuk, hogy ez a korszak volt a sztyeppei civilizáció hatezer éves történetének első és talán legragyogóbb fénykora. És ennek a civilizációnak hatalmas hatása volt Nyugat-Európára is, hiszen a szkíták Kárpát-medencébe érkezése után nagyjából száz évvel születik meg az Európa egész későbbi sorsát meghatározó kelta kultúra. Ezen kulturális fejlődés kronológiája nyilván nem véletlen, sőt, a kelta állatmotívum kialakulásában minden bizonnyal meghatározó szerepe lehetett a keletről érkező szkíta állatstílusnak.¹⁷

De mint minden birodalom fénykora, a szkítáké is lehanyatlott egyszer (Kr. e. II–I. század), ugyanakkor a felbomló nagy egység önálló királyságok, államok sorát hozta létre, melyek egymással szorosabb-lazább szövetségi rendszert kialakítva több esetben a Kr. u. I–III. századig is tovább éltek mint a szkíta utódkirályságok.¹⁸ A Kárpát-medencében a szkítákat felülrétegzik a nyugatról érkező kelták, de olyan védettebb helyeken, mint a Bodrogtőz, egészen a Kr. u. I. századig találunk jellemzően szkíta településeket, melyeken kelta kerámia nem, vagy csak elvétve fordul elő.¹⁹

Viszont a szkíták Kárpát-medencei meggyengülésére nemcsak a kelták, hanem a rómaiak is felfigyeltek és megpróbálták uralmuk alá hajtani a területet, amit a Dunántúl (Pannonia) meghódításával kezdtek Kr. u. 9-ben. Ez a katonai

16 Pais 1977.

17 Szabó 1971. 11.

18 Bánosi–Veresegyházi 1999.

19 Jó példa erre a Bodrogtőzben található Pácin-Alharaszt lelőhely, melyet 2005 és 2007 között Szörényi Gábor András tárt fel és ahol egy gazdag szkíta kerámianyagot tartalmazó házból a Kr. u. I. századra keltezhető kelta grafitos kerámia került elő – ami jól datálja az épületet (a nagyméretű feltárás ezen korszakának leletanyaga még közöletlen).

folyamat komolyan veszélyeztette a sztyepei civilizáció nyugati hídfőállítását, a Nagy-Magyar-Alföldet, ugyanis a történelem folyamán először vágta el egy déli állam a kelet–nyugati kereskedelmi útvonalat nyugat felé. Mindenesetre nem kellett sokat várni a Kelet válaszlépésére: Kr. u. 19-ben megérkeztek az Alföldre a szarmaták, akik a Dél-Urál vidékén élő szkíta népek közé tartozó szauromata népcsoport egyenesági leszármazottjai. Ezzel biztosítottá vált a Krisztus születése körülre már kelto-szkíta vezetését szinte elvesztő Alföld keleti katonai megerősítése, a nyugati hídfőállás megtartása.

A szarmaták ezt a feladatot hosszú időn keresztül látták el, egyre nehezedő körülmények között, ugyanis a Római Birodalom egyre nagyobb térnyerése (Dácia provincia megalapítása Erdély és Havasalföld területén, Kr. u. 106–271) és a sztyeppén gyengülő szövetségi rendszeren alapuló hatalom hanyatlása miatt a szarmaták egy időre magukra maradtak, harapófogóba fogta őket Róma. De ebben a helyzetben is túléltek, megőrizték keleti identitásukat és nem hagyták katonailag és politikailag elbukni a sztyepe nyugati kereskedelmi központját, az Alföldet, hanem azt megtartva, aktívan kereskedtek a Római Birodalommal.²⁰

A Római Birodalom sosem tudta meghódítani a szarmaták területét, sőt, 165 év után Dácia provincia is elesett – újra megnyílt az al-dunai útvonal a keleti sztyeppék irányába. Ekkor újabb hatalmas néptömeg érkezik keletről az Alföldre – amit a számtalan III-IV. századi településnyom bizonyít a Tisza mentén. Újra biztosítja Kelet a nyugati végpontot, újra egységbe kapcsolódik az Alföld a sztyeppével. S mikor a szarmaták állama is meggyengül, mert folyamatosan katonai és – ha ez nem sikerül – gazdasági befolyása alá akarja vonni Róma az általa oly áhított Alföldet, akkor megjelenik egy újabb sztyepei nép: a hunok!²¹

A hunok (értsd: európai hunok, Attila hunjai) az újabb genetikai kutatások tükrében²² és a régészeti leletanyaguk tekintetében is²³ jól azonosíthatók a Krisztus születése körüli időkben több hullámban nyugat felé induló ázsiai

20 Havasy 1998.

21 Speyer 2007.

22 Maróti et al. 2022.

23 Botalov 2013.

hunokkal, akik a Kr. u. I–II. században komoly harcokat vívnak az elkínaiasodó déli hunokkal, majd végül a déli hunok és a kínaiak egyesített támadásai miatt elhagyni kényszerülnek a hunok ősi hazáját, a mai Mongólia és Belső-Mongólia területét.²⁴ Ezen nyugatra vonuló hun népesség két-háromszáz évet tölt el a Dél-Urál vidékén, ahol a magyarok őshazája is sejthető, mielőtt tovább indul nyugat felé, valószínűleg a hatalmi súlyukat veszítő szarmaták területére, a sztyeppe nyugati hídfőállásának meghódítására. De eközben bizonyosan keveredik a régészeti leletek tanulsága szerint a bronzkor-vaskor óta helyben fejlődő lakossággal, akik közt a magyarok ősei is sejthetők.²⁵

A hunok beérkezése fordulatot jelent a Kárpát-medencében, ugyanis ők nem állnak meg az addigi természetes határnál, a Dunánál, hanem elfoglalják a Dunántúl területét is – legyőzve a Római Birodalmat, és olyan nyugat-európai hadjáratokat hajtanak végre, mint később a magyarok a IX–X. században. A hunok felismerik, hogy Róma veszélyes a sztyeppei kereskedelmi érdekekre, és ezért megfontolt, előre tervezett hadjáratokkal biztosítják maguknak a politikai és katonai hatalmat Nyugat-Európa felé – csakúgy, mint a magyarok ötszáz évvel később, a Karoling Birodalom ellen vezetett, helytelenül „kalandozó hadjáratoknak” hívott, valójában előre megtervezett, politikai célú katonai hadjáratok során.

A Hun Birodalom csúcspontján, mikor már nyíltan látszott, hogy a hunok katonailag egy súlycsoportban vannak, sőt, talán felül is múlják a Római Birodalom erejét, Attila váratlanul meghalt – vélhetően mérgezés útján. Ez az esemény derékba törte a birodalom sorsát, a hunok ellen lázadó germán népek a gepidák vezetésével legyőzik Attila fiait – így a hunok visszavonulnak keletre a Dél-Urál vidékére, ahonnan azután dél felé indulnak, hogy megalapítsák a Fehér Hun Birodalmat, amelynek ismertebb neve a Heftalita Birodalom.²⁶ Ezalatt a Kárpát-medencében egy eredetileg a hunok alá betagozódott nép, a gepidák és egy nyugati germán nép, a langobardok veszik át az uralmat közel egy évszázadra. Ez az időszak Kr.e. 4000 óta, nagyjából az első száz év, amikor nincs

24 Jeong et al. 2020

25 Maróti et al 2022; Botalov 2013.

26 Csáji 2004.

bizonyítható keleti jelenlét az Alföldön. Viszont a Heftalita Birodalom bukása (Kr. u. 561-565)²⁷ után néhány évvel megjelenik a Kárpátoknál egy újabb erős keleti nép, az avarok (bizánci forrásokban varhjon), akik a történeti források szerint a var (=avar, nagy valószínűséggel azonosítható a belső-ázsiai zsuansuan néppel) és a hjon, azaz hun (nagy valószínűséggel a dél-uráli hunok és az oda vándorló heftaliták és lehetséges, hogy az ekkor már biztosan magyarként kezelhető és itt élő magyar népek egyes elemei) népek egyesült hadaiból álltak.²⁸ Ez az újabb keleti nép két éven belül visszafoglalja a teljes Kárpát-medencét a gepida és langobard uralom alól, ráadásul úgy, hogy a Nyugat-Dunántúlt birtokló langobardok, önként átadva a Dunántúlt, a szabad elvonulás fejében távoznak 568 tavaszán Itáliába, ahol megalapítják a ma is létező Lombardia területén a Longobard Királyságot.²⁹

Az avarok tehát kemény kézzel foglalják el Attila hunjainak örökségét – a teljes Kárpát-medencét és ott olyan szilárd hatalmi struktúrát, egy olyan stabil államalakulatot hoznak létre, amely minden tekintetben elődje az Árpád fejedelem nemzetségéből származó Szent István által alapított Magyar Királyságnak – mely Európa legmeghatározóbb állama lett a XI. században.

Az avarok a VI. században egy erős központi hatalmon és előre eltervezett külföldi hadjáratokon alapuló államot hoztak létre Baján kagán vezetésével, mely a VII. század közepéig szárnyalt Baján utódainak vezetésével. Ezután viszont meggyengült az állam – így újabb keleti népelemek, (ogurok, magyarok?) érkeztek a Kárpát-medencébe, akik létszámuknál fogva elkezdték a központi szállásterület kiterjesztését az egész Kárpát-medencére. Ugyanis a korai avar korban a szállásterület nagyjából a mai Magyarország területe volt, ezenkívül elvétve kerülnek elő avar leletek – ez a terület lényegében gyepüként működik, mint a honfoglalás korában is. Viszont a VII. század közepétől egy intenzív terjeszkedés történik a Kárpátok minden irányába, a IX. század elejére szinte az egész Kárpát-medence benépesül, köszönhetően a keletről érkező újabb népelemeknek

27 Bivar 2003, 198–201.

28 Csáji 2004.

29 Bóna 1974.

(pl. griffes-indások) és a helyi szaporulatnak is.³⁰ Egyetlen terület van viszont, amely „kimarad” ezen terjeszkedésből: ez a mai Zemplén és Bodroghköz területe, ahol egyetlen avar sír és teleplelet sem került elő a mai napig, holott a Hernád és Tisza mentén a VI. századtól a IX. századig folyamatos az avar jelenlét és jól dokumentálható az avar terjeszkedés – például a Hernád mentén északi irányba a Kárpátokig.³¹ Vajon miért nem lakták be az avarok az amúgy halban és vadban gazdag Zemplént és a Bodroghközt? Erre nincs más logikus magyarázat, mint amit már László Gyula is felvetett³² – hogy itt akkor már mások éltek...

De kik? Kinek a leletei találhatók meg a Zemplénben és a Bodroghközben? Meg kell állapítsuk, hogy a Felső-Tiszától délre és a Hernádtól nyugatra nagyon erős a VII-IX. században is az avar jelenlét, rendkívül sűrű a településhálózat és a temetők sora is.³³ Viszont a Zemplénben és a Bodroghközben ehhez képest, mintha nem lakna senki, eltekintve a szegényes leletanyaguk és lelőhelyszámában is elhanyagolható mennyiségű szlávnak mondott jelenléttől.³⁴ Viszont a X. században, mintha egy csapásra megváltozna minden: nagyon sűrű honfoglaló magyar jelenlét lesz a területen, ráadásul nemcsak hogy sűrű, hanem nagyon gazdag települések és temetők, vezéri tarsolylemezes sírok és kíséreteik vannak ide eltemetve.³⁵

Gondolkodjunk el azon, hogy mégis hogy lehet az, hogy az avarok nem foglalják el a területet a VII-IX. században! Eltekintve attól a nehezen datálható leletanyaggal rendelkező, kevéske szlávnak mondott népességtől, akik itt valószínűsíthetően jelen vannak. És miért olyan nagyon sűrű a honfoglaló magyar leletanyag itt a X. században? Nem olyan, mintha többszáz évig éltek volna itt a magyarok az ország többi területének lelőhelysűrűségéhez képest? Nem lehet az, hogy László Gyula elméletét újra elő kellene szednünk a fiókból és leporolni azt? Mi van akkor, ha a magyarok tényleg hamarabb bejönnek a Bodroghköz területére – ahogy egyébként azt Anonymus is leírja?

30 Visy 2003.

31 Makoldi 2008.

32 László 1978.

33 vö.: Szentpétery 2002.

34 A szlávnak mondott leletanyaghoz lásd: Pintér-Nagy–Wolf 2017, 139–164.

35 Lásd pl.: Fodor 1996; Révész 1996.; Horváth 2019.

A tudománynak ki kell használnia az archeogenetikai és kormeghatározási lehetőségeit, és el kell gondolkozzunk azon a lehetőségen, hogy a Bodroghöz, Zemplén és Kárpátalja területe már akár a VII. század végétől magyar felségterület lehetett – ezért nem költöznek ide az avarok – és ezért található itt a legtöbb fejedelmi vagy vezéri honfoglaló lelet viszonylag kis területre koncentrálnak. És ezért írja Anonymus, hogy a Kárpát-medence keleti felének elfoglalása a Bodroghöz–Tokaj–Szerencs területéről történik. Ennek a régészeti leletek nem mondanak ellent, úgyhogy nyitva kell hagynunk annak a kérdésnek a lehetőségét, hogy a korai magyarok már a honfoglalást – vagyis Árpád magyarjainak beköltözését – megelőzően is fenntartották maguknak a Zemplén és Bodroghöz területét mint stratégiai hídfőt, az avarokkal mint testvéri néppel szövetségben. Ennek a kérdésnek a tisztázása természetesen még további kutatást és természettudományos vizsgálatokat igényel. Viszont elképzelhető, hogy a régészeti kronológia vizsgálatát nemcsak itt, hanem az ország több, a kora Árpád-korban fontos lelőhelyénél is érdemes átgondolni – még hozzá azokon a területeken, ahol a X–XI. századi hatalmi központokat korábbi avar temetők veszik körül. A lehetséges avar–magyar együttélés vagy bizonyos helyeken direkt kontinuitás kutatása nagyon fontos feladata lesz a jövő tudományágainak.

De térjünk vissza a történelem fonalához! Az avarok tehát létrehoznak egy közép-európai államot, ami megalapozza a későbbi Magyar Királyság struktúráját. Viszont ezt a Nyugat nem nézi jó szemmel, a Karoling Birodalom több ízben támadást intéz az avarok ellen, melyek közül Nagy Károly 804-es hadjárata a legmegsemmisítőbb, ugyanis ekkor sikerül egy Karoling hadseregszárnynak – megkerülve a fő avar haderőt – kifosztania az avar kagáni székhely (a Hring – magyarul Gyűrű, egyenlő Győr helynév vagy kerek földvár) főkincstárát, több társzekérynnyel aranytárgyat megszerezve és elrabolva az országból.³⁶ Ez hatalmas csapás az avar államszervezetnek, viszont nem a vég. Az újabb kutatások szerint az avarok nagy valószínűséggel megélik a magyar honfoglalást, nemcsak szórvány népként, hanem nagy tömegekben, esetleg létező hatalmi struktúrák birtokában, tehát még meglévő és működő katonasággal, hatalmi rendszerrel, viszont egész bizonyosan jelentősen meggyengülve.

36 Szádeczky-Kardoss 1998.

Mi történik tehát, amikor meggyengül a Kárpát-medencében egy sztyepei katonai hatalom? Megérkezik keletről egy újabb keleti néphullám, mely a régészeti leletek tanulsága szerint nem harccal, nem leigázva foglalja el a Kárpát-medencét, hanem annak nagy részét valószínűleg egyszerűen csak átveszi azt itt élő avaroktól, a korábbi alaplakosságtól. Ez az újabb néphullám jelen esetben a magyarok, Árpád magyarjai, akiknek vezetői a Turul-dinasztia uralkodói vérvonalát képviselve egy négyszáz éven keresztül uralkodó, a világnak a legtöbb szentet adó királyi dinasztiával szilárdítják meg a magyar hatalmat a Kárpát-medencében, amely immáron Árpád bejövetele óta, legalább 1127 éve stabil. Nem is számolva a zempléni–bodrogi, feltételezhetően sokkal korábbi katonai jelenléttel.

Összegezve tehát az eddig leírtakat: a Kárpát-medence egy olyan geopolitikailag kimagaslóan jelentős geostratégiai helyszín, mely nemcsak a IX-XI. században, hanem már legalább a rézkor óta, Kr. e a IV. évezredtől meghatározó kereskedelmi végpontja a sztyepperégióknak, amelyet a sztyepei népek folyamatosan ellenőrzésük alatt tartottak több ezer éven keresztül, annak érdekében, hogy a sztyepei civilizációt, a sztyepei kultúrát és nem utolsósorban a sztyepei kereskedelmi árukat nyugati irányba terjeszteni tudják. A fő tanulság tehát az, hogy az eurázsiai sztyepezóna nyugati végpontja mindig is kiemelt helyszín volt a keleti népek számára – így a magyarok számára is. És mindig együtt működött ez a rendszer a sztyepei teljes területével – egészen a keleti végpontig, a mai Mongóliáig, megteremtve ezzel egy sztyepei kereskedelmi útvonal – a későbbi délebbi selyemúttól északabbra eső kereskedelmi útvonal – alternatíváját, mely nemcsak Kelet és Nyugat között volt híd, hanem – számos déli és északi csatlakozási ponttal – az akkori teljes Euráziát behálózta. És fontos kiemelni, hogy ezen rendszer részesei voltak kezdettől fogva a magyarok, akik az új genetikai eredmények szerint³⁷ a sztyepezónában váltak néppé, nemzetté – és azt a mai napig nem hagyták el, megőrizve annak ősi kultúráját, művészetét, gondolkodásmódját és valószínűleg nyelvét is.

37 Maróti et al.

Árpád magyarjai: a Turul-dinasztia és népe, avagy milyen céllal és milyen útvonalon történt a magyar honfoglalás?

Az előbbieken leírtakból sejthetjük, hogy miért történik Árpádék bejövetele – minden bizonnyal azért, hogy megsegítsék a Kárpát-medencében élő, minden bizonnyal rokon népcsaládból származó avarokat a Karoling támadások és a bizánci befolyás összütze alól, méghozzá azt a Kárpát-medencét, a sztyeppei lovasnomád népek több ezer éve birtokolt területét, mely kulcsfontosságú geostratégiai pozícióban található Európa szívében. De tudjuk-e, hogy honnan jöttek? Kik voltak? Milyen útvonalon és mennyi idő alatt jöttek a mai hazánk területére a IX. század végén Árpád magyarjai? Ezekre a válaszokra a legújabb genetikai és régészeti kutatások adhatnak választ.

Térjünk vissza a magyar krónikáinkhoz, melyek azt írják, hogy a magyarok a szkíták földjéről kijöve, a hunok leszármazottjaiként érkeznek a Kárpát-medencébe! Tény, hogy a Habsburg uralom térnyeréséig, a XVI–XVII. századig minden magyar így tudta ezt, utána pedig csak a kurucok, szabadságharcosok, forradalmárok, majd a revizionisták, rendszertagadók és a kommunista állam „ellenségei” gondolták ugyanígy.

De mit mondanak a régészet és az archeogenetika mint újabb tudományos diszciplína legújabb eredményei? Az archeogenetika szerint a honfoglaló magyarság és az Árpád-ház mint uralkodó család, tehát a Turul-dinasztia legközelebbi ősei is a Délkelet-Urál térségében élő mai népcsoport, a baskírok között található meg.³⁸ Visszább menve az időben, a magyarok és a Turul-nemzetség ősei között a mai Mongólia területéről is találhatóak genetikai ősök, akik korban és időben is azonosíthatóak a Kr. e. II. – Kr. u. II. században ott létező ázsiai Hun Birodalom népességével.³⁹ Továbbá a genetika még korábbra lát, azt is kimutatja, hogy a Turul-nemzetség leszármazottjainak ma ismert legkorábbi őse a mai

38 Nagy et al. 2021.

39 Keyser et al. 2021.

Észak-Afganisztán, a hajdani bronzkor egyik bölcsőjeként kezelt közép-ázsiai terület, a későbbi Baktria területén mutatható ki először.⁴⁰ Az archeogenetika eredményei alapján tehát azt látjuk, hogy a magyarok vezető uralkodóházának eddig legkorábról ismert ősei Közép-Ázsiából mennek a mai Mongólia területére, ahonnan ázsiai hunokként nyugatra indulnak, a mai Cseljabinszk, Jekatyerinburg térségébe, ahol a mai baskír népcsoport őrzi a genetikájukat legjobban – és innen rövid idő alatt a Kárpát-medencébe jönnek mint honfoglaló magyarok – hiszen a két terület között egyelőre nem is találunk olyan népet vagy olyan régészeti kultúrát, amelynek a genetikája kapcsolódna hozzánk.

A genetikai eredmények ismeretében az is látszik, hogy a Dél-Urál keleti oldalán egy helyi eredetű, talán a rézkorig, de minden bizonnyal a bronzkortól, vaskoron át a Kr. u. I. évezredig tartó fejlődés látható, mely egy komoly alaplakosságot takar, melyet felülrétegeznek a Kr.e. VI–III. században a szkíták és szarmaták, majd a Kr. u. I–III. században az ázsiai hunok.⁴¹ Majd ez a helyi népesség, mely a szkíták és hunok által felülrétegezve, azokkal egy kultúrát képviselve, egy életmódot élve, a IX. században megérkezik a Kárpát-medencébe és Árpád vezetésével birtokba veszi azt, felülrétegyi a létszámban mindig is fölényben lévő, legalább a bronzkor óta itt élő Kárpát-medencei alaplakosságot – aki nek jelentős részét egyébként a korábban keletről érkező néphullámok teszik ki.

A régészeti feltárások legújabb eredményei szerint pedig az látszik, hogy a magyar, IX–X. századi honfoglaló leletanyaghoz legközelebb álló leletanyag a Dél-Urál környékén, a mai Cseljabinszk, Jekatyerinburg városoktól délre, a kazak–orosz határon, Baskíriában és közelében kerül elő. A leletanyag olyannyira magyar jellegű, hogy kapcsolata a Kárpát-medencei magyar anyaggal tagadhatatlan, a leletek egy része szinte egy műhelyben is készülhetett volna.⁴²

Továbbá az is látszik, hogy a Dél-Urál vidéki őslakosság régészetileg is része lett a szkíta birodalomnak a Kr. e. VII. században, majd a keletről érkező ázsiai hunok rétegezték felül azt a Kr. u. I–II. századtól kezdve.⁴³

40 Nagy et al. 2021.

41 Maróti et al. 2022.

42 Szeifert 2022.

43 Botalov 2013.

Mire utalnak tehát mindezen eredmények? Arra, hogy az archeogenetika és a régészet új eredményei teljesen új kontextusba helyezik a magyar honfoglalást és arra, hogy a két tudományág eredményei egymást támasztják alá, egymással paralelek.

Tehát tegyük fel újra a kérdést: milyen céllal és milyen útvonalon történt a magyar honfoglalás? A válasz egyre jobban kezd körvonalazódni: a célja az volt, hogy a Kárpát-medencét – a sztyepei népek számára is oly fontos geostratégiai helyszínt –, amely a sztyepezóna nyugati kereskedelmi és katonai végpontja volt, ne hagyja elveszni a számára ellenséges Karoling és bizánci támadások által, tehát hogy a huszonnegyedik óráját élő avar birodalom (testvérnép) segítségével siessen. Fenntartva ezzel a keleti népek által létrehozott kereskedelmi és kulturális hálózatnak a meglétét, valamint, hogy az ősök földjén, a hunok egykori területén megőrizték a sztyepei civilizáció nyugati hídfőállását.

A másik kérdés, az útvonal is kezd egyre jobban kirajzolódni. Véleményem szerint a magyarság soha nem hagyta el a sztyeppövezetet a néppé válása óta, nem ment fel északra, mint az obiugorok és nem is északon született meg és onnan jött le, ahogy a tudomány eddig gondolta, hanem mindig is a sztyeppén volt. Ősei ott lehettek a korábban röviden ismertetett rézkori Yamnaja-kultúra által birtokolt európai sztyepei régió területén a rézkorban, majd keletre indulva a Délkelet-Urál és Észak-Afganisztán vidékén a bronzkorban, majd az ázsiai hunok államában Mongólia területén a vaskorban és újra visszatérve a Délkelet-Urál vidékére a népvándorláskorban. Látszik régészetileg, hogy a magyarság a sztyepei civilizáció ősi népei közé tartozik, akinek az Árpád magyarjai által végrehajtott „honfoglalása” egy olyan területről indult, mely mindig is a sztyepei népek egyik legfontosabb állomása volt, ami pedig nem más, mint a Délkelet-Urál és Észak-Kaukázus vidéke, ahol a bronzkori Szintasta-, Andronovo-, majd a vaskori Szaragatszka-kultúrák találkoztak a szkíta, szarmata és ázsiai hun lovasnépek népköztető elemeivel. Ez a terület volt az, ahonnan a honfoglaló magyarok elődjei elindultak és bejöttek a Kárpát-medencébe.

Viszont a régészet és genetika adataiból az is látszik, hogy a köztes területeken nincsenek genetikailag azonosított rokon népek – ezért egy gyors honfoglalás feltételezhető, tehát a Dél-Urál, Kaszpi-tenger, Kaukázus vidékéről nem többszáz, hanem mindössze csak néhány év alatt zajlott le a bejövétel, hiszen

a keleti régészeti leletek és a Kárpát-medencei leletek olyan hasonlóak, hogy akár egy kéz is készíthette volna őket – így ki kell mondjuk, hogy Anonymus krónikája sokkal közelebb áll a valósághoz, mint a XX. század második felének régészeti-történeti kutatása, amely szerint a folyamat nagyjából 300 évet vett igénybe.

A korábbi állásponttal ellentétben a most kimondható tudományos álláspont az, hogy a magyarok beköltözése néhány év, esetleg egy évtized alatt zajlott le – úgy ahogy Anonymus leírja. Ezt mind a korábban ismertetett régészeti, mind az archeogenetikai eredmények igazolják.

Mi ebből a tanulság? Az, hogy a magyarok bejövetele egy tudatosan megszerzett, rövid idő alatt lezajlott (1–15 év) katonai akció volt, amely arra irányult, hogy a geostratégiailag kivételesen fontos Kárpát-medencét megtartsák a sztyeppei érdekövezet (vagy korábbi régészeti korszakokban civilizáció) számára. Továbbá, hogy az avarok a mai Zemplén és Bodroghöz területét fenntartva szövetséges, valószínűleg testvéri népként viszonyulhattak a magyarokhoz – ami szintén a tudatos katonai birodalomszervezés régészeti lenyomata a sztyeppei népek történetében.

Ezen okok miatt fontos megemlíteni, hogy valószínűleg nem volt a magyar történelemben „kazár fennhatóság”, nem volt 150 éves elnyomás Levédia és Etelköz között. Álmos és Árpád népe egy megszervezett katonai és migrációs hadjárat és az azt kísérő háttértevékenység keretében jöhetett be a Kárpát-medencébe, tudatosan átvéve annak közigazgatási, politikai és kulturális hatalmát – a meglévő avaroktól és az avar, még meglévő hatalmi struktúráról.

A honfoglalás tehát az új eredmények szerint tudatos cselekménysorozat volt, melynek célja a Kárpát-medence sztyeppei népek számára is geostratégiailag kiemelten fontos helyszínének birtokbavétele; eredménye pedig az, hogy a magyarok Árpád vezetésével egy olyan országot vettek birtoka, mely a szövetséges avar nép által kiépített hatalmas struktúrák átadásával Árpád, majd Szent István államának alapját is képezte.

Szent István tehát pontosan tudatában lehetett annak, hogy egy legalább akkor már 5000 éve létező, nagyon mély hagyományokkal rendelkező sztyeppei civilizáció Turul-nemzettségéből származó uralkodójaként meg kell óvnia a Kárpát-medencét a nyugati és déli hatalmak folyamatos – több ezer évre visz-

szatekintő – ellenséges foglalási vágyától és hatalmi nyomásától, ezért a keleti hagyományokat tiszteletben tartva, létrehozta az akkor és azóta is egyedülálló apostoli királyságát, melyben mind a Német-római Császárságtól, mind Rómától – a pápától, mind Bizánctól függetlenné válik, megőrizve a Kárpát-medence szuverenitását és kapcsolódását a keleti népekhez, melynek végül a tatárjárás vet véget. Szent István a keleti népek közül elsőként teszi államvallássá a kereszténységet – hiszen látja, hogy Európában nem lehet másképp dinasztikus kapcsolatokat építeni – de ezt olyan módon teszi, hogy nem kötelezi el magát egyetlen nyugati hatalom felé sem, nem adja fel önállóságát és nem szakítja meg a hagyományos kapcsolatait a Kelettel sem. Sőt, olyan uralkodója lesz Európának, akit egyedülként szentté választ a nyugati, majd később a keleti egyház is. Szent István olyan történelmi alapokat rak le tehát, amellyel megalapítja az Európa sorsát még több évszázadig meghatározó Magyarországot – mely az első keresztény sztyepei állam lesz a világon.

Ha tehát néhány mondatban szeretném leírni a Kárpát-medence geopolitikai jelentőségét az Árpád-házi fejedelmeink, Szent István és az Árpád-ház további uralkodóinak korában, akkor a fent ismertetett új archeogenetikai és régészeti eredmények tükrében úgy tudnám összegezni az eredményeket, hogy Árpád fejedelem a Kárpát-medencébe bevezetvén népünket pontosan tudta, hogy milyen útvonalon és hova jön. Árpád-házi fejedelmeink pontosan tudták, hogy hogyan védjék az ország érdekeit és hogyan biztosítsák azt hadjáratokkal és hogyan érvényesítsék érdekeiket. Szent István pontosan tudta, hogy miért teszi államvallássá a már a magyarok körében korábban is ismert kereszténységet és hogy miért hoz létre a Nyugattól, Bizánctól és részben a pápától is független apostoli királyságot, melyet Szűz Máriának ajánl fel a Szent Korona birtokaként. És az sem véletlen, hogy Szent István utódai, az Árpád-házi királyaink és családjaik adják máig az egy családból származó legtöbb szentet és boldogot a világnak – amit a mindenkori római pápa ismert el.

A Kárpát-medence geostratégiai helyzete tehát egyértelmű: „nyugat és kelet határán”, azaz középen található, ma is Közép-Európa szívét alkotja, annak ellenére, hogy 1920-ban megpróbálták a világhatalmak végképp derékba törni. De pont itt a bizonyíték, hogy Árpád és utódai négyszáz év alatt olyat alkottak, mely uralkodás alatt az uralkodóház nemcsak a legtöbb szentet adta Magyar-

országnak és a világnak, hanem ura tudott maradni egy olyan geostratégiai­lag kiemelten fontos területnek a világon, amelyért minden nagyhatalom küzdött a történelem folyamán, mégis Kr.e. 4000 óta a sztyeppei civilizáció elődjéhez, fősodorvonalához vagy utolsó nyugati hídfőállásához tartozott.

Ebben rejlik hazánk kiemelt geostratégiai szerepe, nemcsak az Árpád-ház korában, hanem a XXI. században is. Becsüljük meg hát azt a páratlan régészeti és történelmi leletanyagot, amelyet a 2021 márciusában nyílt *Királyok és Szentek – Az Árpádok kora* kiállításon most először láthat együtt Magyarország a nagyközönség!

Mária dombormű töredéke
Abasár, 13. század vége (?)
Dobó István Vármúzeum, Eger

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Anthony 2010.** Anthony, David W.: *The Horse, the Wheel, and Language: How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World*. Princeton University Press, 2010.
- Bánosi–Veresegyházi 1999.** Bánosi György – Veresegyházi Béla: *Eltűnt népek, eltűnt birodalmak kislexikona*. Budapest, 1999.
- Bivar 2003.** Bivar, A. D. H. 2003: Hephtalites. *Encyclopaedia Iranica* 12 (2): 198–201. <https://iranicaonline.org/articles/hephtalites> Letöltés időpontja: 2022. 07. 19.
- Bóna 1974.** Bóna István: *A középkor hajnala (A gepidák és a langobardok a Kárpát-medencében)*. Hereditas Corvina, Budapest, 1974.
- Botalov 2013.** Szergej Botalov: *Hunok Ázsiában és Európában*. Napkút Kiadó, Budapest, 2013.
- Csáji 2004.** Csáji László Koppány: *A hunok történelme és utódnépei. Tündérek kihalófélben 2*. Napkút Kiadó, Budapest, 2004.
- Csáji 2017.** Csáji László Koppány: *A sztyeppei civilizáció és a magyarság. Cédrus művészeti Alapítvány – Napkút Kiadó, Budapest, 2017.*
- Ecsedy–Bökönyi 1979.** Ecsedy, István – Bökönyi, Sándor: *The People of the Pit-grave Kurgans in Eastern Hungary*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1979.
- Fodor–Kulcsár 2009.** Fodor István – Kulcsár Valéra (szerk): *Szkíta Aranykincsek. Kiállítási katalógus*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2009.
- Fodor 1996.** Fodor István (szerk): *A honfoglaló magyarság*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1996.
- Havasy 1998.** Havasy Péter (szerk): *Jazigok, Roxolánok, Alánok – Szarmaták az Alföldön*. Gyulai Katalógusok 6. Gyula, 1998.
- Horváth 2019.** Horváth Ciprián: *Régészeti tanulmányok a Bodroghöz 10–11. századi településtörténetéhez*. Magyarságkutató Intézet kiadványai I. Budapest, 2019.
- Jarosz–Koledin–Włodarczak 2022.** Jarosz, Paweł –Koledin, Jovan – Włodarczak, Piotr: *Danubian Route of the Yamnaya Culture: The Barrows of Vojvodina*. Archeolingua Alapítvány 2022.

- Jeong et al 2020.** Jeong, C., – Wang, K., – Wilkin, S., – Taylor, W. T. T., – Miller, B.K., – Bemmann, J.H., – Stahl, R., – Chiovelli, C., – Knolle, F., – Ulziibayar, S., – Khatanbaatar, D., – Erdenebaatar, D., – Erdenebat, U., – Ochir, A., – Ankhshanaa, G., – Vanchigdash, C., – Ochir, B., – Munkhbayar, C., – Tumen, D., – Kovalev, A., – Kradin, N., – Bazarov, B. A., – Miyagashev, D. A., – Konovalov, P. B., – Zhambaltarova, E., – Miller, A. V., – Haak, W., – Schiffels, S., – Krause, J., – Boivin, N., – Erdene, M., – Hendy, J., – Warinner, C.: A Dynamic 6,000-Year Genetic History of Eurasia's Eastern Steppe. *Cell*. 2020 Nov 12;183(4):890-904.e29. doi: 10.1016/j.cell.2020.10.015. Epub 2020 Nov 5. PMID: 33157037; PMCID: PMC7664836.
- Kalicz–S. Koós 2000.** Kalicz Nándor – S. Koós Judit: Település a legkorábbi újkőkori sírokkal Északkelet-Magyarországról. In: Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXIX, 2000. 45–76.
- Kenenczei 2007.** Kenenczei, Tibor: Kannelierte Keramik der schythenzeitliche Alföld-gruppe. In: *Folia Archeologica* LXXX, 2007. 41–62.
- Keyser et al. 2021** Keyser, C., – Zvenigorosky, V., – Gonzalez, A., – Fausser, J. L., – Jagorel, F., – Gérard, P., – Tsagaan, T., – Duchesne, S., – Crubézy, E., – Ludes, B.: Genetic evidence suggests a sense of family, parity and conquest in the Xiongnu Iron Age nomads of Mongolia. *Hum Genet*. 2021 Feb;140(2):349-359. doi: 10.1007/s00439-020-02209-4. Epub 2020 Jul 30. PMID: 32734383.
- Kovács 1977.** Kovács Tibor: *A bronzkor Magyarországon*. Hereditas Corvina Kiadó, Budapest, 1977.
- Kovács Gergelyné 1983.** Kovács Gergelyné: *Alföld*. Panoráma Kiadó, Budapest, 1983.
- László 1978.** László Gyula: *A „kettős honfoglalás”*. Magvető, Budapest, 1978.
- Makoldi 2008.** Makoldi Miklós: Adatok a Hernád-völgyi avar lovassírok temetkezési szokásaihoz. In: Veres László – Viga Gyula: Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLVII, miskolci Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 2008, 113–146.
- Maróti et al. 2022.** Maróti, Z., – Neparáczi, E., – Schütz, O., – Maár, K., – Varga, G. I. B., – Kovács, B., – Kalmár, T., – Nyerki, E., – Nagy, I., – Latinovics, D., – Tihanyi, B., – Marcsik, A., – Pálfi, G., – Bernert, Zs., – Gallina, Zs.,

- Horváth, C., – Varga, S., – Költő, L., – Raskó, I., – Nagy, P. L., – Balogh, C., – Zink, A., – Maixner, F., – Götherström, A., – George, R., – Szalontai, C., – Szenthe, G., – Gáll, E., – Kiss A. P., – Gulyás, B., – Kovacsóczy, B. N., – Gál, S. S., – Tomka, P., – Török, T.: The genetic origin of Huns, Avars, and conquering Hungarians. *Curr Biol.* 2022 Jul 11;32(13):2858-2870.e7. doi: 10.1016/j.cub.2022.04.093. Epub 2022 May 25. PMID: 35617951.
- Nagy et al. 2021.** Nagy, P.L., – Olasz, J., – Neparáczki, E., – Rouse, N., – Kapuria, K., – Cano, S., – Chen H, Di Cristofaro, J., – Runfeldt, G., – Ekomasova, N., – Maróti, Z., – Jeney J., – Litvinov, S., – Dzhaubermezov, M., – Gabidullina, L., – Szentirmai, Z., – Szabados, G., – Zgonjanin, D., – Chiaroni, J., – Behar, D.M., – Khusnutdinova, E., – Underhill, P.A., – Kessler, M.: Determination of the phylogenetic origins of the Árpád Dynasty based on Y chromosome sequencing of Béla the Third. *Eur J Hum Genet.* 2021 Jan; 29(1):164-172. doi: 10.1038/s41431-020-0683-z. Epub 2020 Jul 7. Erratum in: *Eur J Hum Genet.* 2021 Jan 14; PMID: 32636469; PMCID: PMC7809292.
- Pais 1977.** Pais Dezső (ford.): *Anonymus: Gesta Hungarorum.* Magyar Helikon, Budapest 1977.
- Parzinger–Menghin–Nagler 2007.** Parzinger, Hermann – Menghin, Wilfried – Nagler, Anatoli: *Im Zeichen des goldenen Greifen – Königsgräber der Skythen.* Prestel, München, 2007.
- Pintér-Nagy–Wolf 2017.** Pintér-Nagy Katalin – Wolf Mária: Újabb régészeti adatok a Bodroglak 6. század végi – 9. századi történetéhez Előzetes jelentés Pácín–Szenna-domb lelőhelyről. In: Takács Melinda (szerk): *Az Alföld a IX. században II.* (konferenciakötet) Szeged, 2017. 139–164.
- Révész 1996.** Révész László: *A karosi honfoglalás kori temetők.* Miskolc, 1996.
- Speyer 2007.** *Attila und die Hunnen: Begleitband zur Ausstellung im Historischen Museum der Pfalz, Speyer vom 17. Juni 2007 bis 6. Januar 2008.* Theiss, 2007.
- Szabó 1971.** Szabó Miklós: *A kelták Magyarországon.* Hereditas Corvina, Budapest, 1971.
- Szádeczky-Kardoss 1998.** Szádeczky-Kardoss Samu: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig.* Balassi, Budapest 1998.

- Szeifert 2022 et al. 2022** Szeifert, B., – Gerber, D., – Csáky, V., – Langó, P., – Stashenkov, D. A. –Khokhlov A. A., –Sitdikov A. G., –Gazimzyanov I. R., – Volkova E. V., – Matveeva N. P., – Zelenkov A. S., – Poshekhonova, O. E., – Sleptsova A. V., – Karacharov, K. G., – Ilyushina V. V., – Konikov B. A., – Sungatov F. A., – Kolonskikh A. G., – Botalov S. G., – Grudochko I. V., – Komar O., – Egyed, B. – Mende, G. B. – Türk, A., – Szécsényi-Nagy A.: Tracing genetic connections of ancient Hungarians to the 6th–14th century populations of the Volga-Ural region, *Human Molecular Genetics*, 2022;, ddac106, <https://doi.org/10.1093/hmg/ddac106>
- Szentpétery 2002.** Szentpétery József: *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa I–II*. MTA BTK Régészeti Intézet, Budapest, 2002.
- Visy 2003.** Visy Zsolt (szerk): *Magyar régészet az ezredfordulón*. Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, Teleki László Alapítvány, Budapest, 2003. 175–183. http://www.ace.hu/curric/elte-archeometria/irodalom/Magyar_regeszet_az_ezredfordulon.pdf
- Yembuu, Batchuluun 2021.** Yembuu, Batchuluun: *The Physical Geography of Mongolia*. Rpingger. Mongolia. 2021.

